

GATTI BEÁTA

MEZŐSÉGI ÖNÉLET-RAJZ

(Ön)reprezentációk egy visai festő alkotásaiban

A képzőművészet és az írásbeliség sajátos keveredéséből adódóan más szabályok uralkodnak a képregényben: az idő megnyúlik, nagyon közeli vagy éppen térképszerű ábrázolások segítenek eligazodni a visai mindennapok világában.

Abelső-mezőségi Visa utcáin sétálva szokatlan látvány fogadja az arra járókat: számos házoromzaton hegyek, erdők, őzek, nyulak és egyéb állatok, patakok, tavak, békésen pecázó emberek elevenednek meg. Hasonló szokatlan képekkel találkozik az utazó, ha a büfé¹ vagy a régi magtár felé veszi útját: rajzos, rövid magyarázó szövegekkel kiegészített idillikus életképek nyújtanak betekintést a falusi mindennapok világába. Ha az alkotások eredete felől érdeklődünk, a helyiektől rögtön megkapjuk a választ, amely első hangzásra legalább olyan szokatlan, mint maguk a festmények: „Az Ördög festette ezeket!”

Tanulmányomban egy mezőségi férfi, „Ördög” Papp János hosszabb-rövidebb írásait, rajzait, festményeit tartalmazó irattárával foglalkozom. A szerző alkotó tevékenységéről első visai utazásom alkalmával, 2007-ben, majd az azóta gyarapodó irattáráról 2010-ben szereztem tudomást.² Ez jelenleg 13 kéziratos, gazdagon illusztrált füzetet, 67 lapnyi egyéb rajzot és történetet, valamint a 2010-ben magánkiadásban megjelent 150 oldalas, a szerző orgonajátékát és karácsonyi köszöntőjét tartalmazó CD-melléklettel ellátott könyvének³ írógéppel írt kéziratát és illusztrációit tartalmazza. A vizuális és írott források élet- és helytörténeti visszaemlékezéseket, verseket foglalnak magukban.

Kezdeti kérdésvetéseim a következő csomópontok köré szerveződtek: milyen speciális tudással és készségekkel rendelkezik az alkotó, ezek milyen forrásokból (például hagyomány, egyéni kísérletezések és vállalkozókészség, iskolarendszerű tanulás stb.) származnak? Munkáiban milyen vi-

szonyban állnak egymással az írott szövegek és a képi ábrázolások? Hogyan jelenik meg az alkotó személyisége, az én mítosza, hogyan konstruálja meg élettörténetét, egyben a lokális történelem privát olvasatát? Hogyan reagál munkáiban a helyi közösséget érintő változásokra, miként ábrázolja a megszűnőben lévő hagyományos életformát? Végül: hogyan szervezi át saját szűkebb és tágabb életterét a kultúrát szolgáltatásszerűen biztosító specialista? Jelen írásnak nem feladata, hogy a kérdések mindegyikére kielégítő (vagy akár csak elégséges) válaszokat adjon, azonban törekedtem arra, hogy a fotográfiában használt részleges nagyítás módszeréhez hasonlóan, az alkotásokon keresztül közelről láttassam egy specialista életpályáját, egyben utalva a helyi közösséget, annak kulturális szabályrendszerét érintő általánosabb kérdésekre is.

A terep – Papp János környezete és az alkotás kontextusa

■ Terepmunkám helyszíne az erdélyi Mezőség nyugati és a Kis-Szamos völgyének keleti határán, Kolozsvártól mintegy negyven kilométerrel északkeletre fekvő Visa (románul Vișea). A települést néhány nagyobb falu (Bonchida, Zsuk, Köteland) határolja. A falu lakossága ma mintegy 580 fő, melynek 73%-a magyar, 26%-a román, 1%-a pedig cigány nemzetiségű.⁴

A visaiak megélhetését az 1950-es évekig a hagyományos keretek között folytatott gazdálkodás biztosította. A szocialista téesszervezés után a falu nagyobb része a kollektív gazdaságban helyezkedett el, miközben az 1970-es évektől erős migrációs hullám indult el, a fiatalok kolozsvári munkahelyek, ezzel a városi egzisztencia megszerzésére törekedtek. 1989 után, a földek visszaigénylését követően a visaiak ismét magángazdálkodásba kezdtek, azonban a megfelelő termelőeszközök, a jó minőségű földek, a piaci ismeretek és a vállalkozói kedv hiányában ez csekély megélhetést biztosít(ott) számukra. Ezt erősíti, hogy a falu lakossága öregedőben van, az összeköttetést Kolozsvár és Visa között mindössze 2010-től biztosítja napi egy buszjárat.

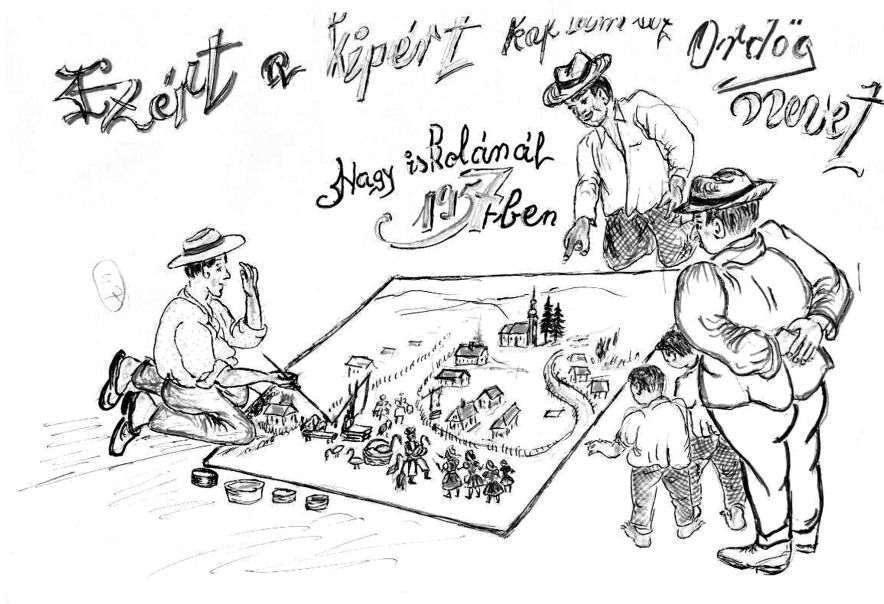
A falut érintő idegenforgalom elenyésző, elsősorban táncsoportok és a néprajzkutatók fordulnak meg itt nagyobb gyakorisággal. A falu zenei és tánckultúrájának

tudományos és táncházas felfedezése viszonylag korán, az 1960-as évektől elkezdődött. Ennek következtében elsősorban az énekes, táncos és zenész specialisták kerültek az érdeklődés középpontjába; a közösségben működő kapcsolatháló dinamikája szempontjából ma is meghatározó kérdés az, hogy kik a (jó) táncosok.⁵ A 2010-es évektől kezdve az erősödő folklorisztikai és (folk)turisztikai érdeklődésre próbál reagálni néhány helyi vállalkozó (például panzió, színpad építtetésével, az egykori magtár használhatóvá vételével stb.), ám mindez a lakosság kis részének mindössze időlegesen biztosít plusz bevételt.

„Ördög” Papp János (Visa, 1930–) életpályája

■ Papp János 1930-ban született Visában, a négy fiú- és két leánytestvér közül negyedikként. Édesanyja korán, 1937-ben meghalt. Édesapja a keresztelők, lakodalmak verselője volt. Popești-en és Clinceni-ben letöltött katonai szolgálatát követően, 1953-ben feleségül vette a szintén visai Fodor Zsuzsannát, azóta is a településen élnek, egy fiú- és két leánygyermekük született. Ördög János foglalkozását tekintve volt „báránypásztor, szolgálégény, katona, plakátfestő, földműves, állattenyésztő, szőlő- és bortermelő, fuvaros, gépkezelő, raktári, majd gyári munkás, kőműves, szobafestő és mázoló, haltenyésztő, bikagondozó, kikiáltó, postakihordozó, éjjeliőr, alkalmi zenész, református kántor és még ki tudja mi. Mindezek mellett a feleségemmel három gyerek szülője és felnevelője is. Falusfeleim szerint csak az ördögnek volt-van szerteágazóbb elfoglaltsága.”⁶ Papp János több szempontból is specialistának tekinthető: 1977-től a református kántor a faluban,⁷ ő „kiabálja ki a hegyből” a közösséget érintő fontos eseményeket, valamint a gazdálkodás mellett a mai napig foglalkozik szobafestéssel, mázolásal és festéssel. Számos naiv festménye díszíti Visa és a környező falvak (Kötelend, Béré, Zsuk) házait, házoromzatait, valamint a volt magtárat (ma magánkézben lévő épület, itt rendezik a nagyobb eseményeket) és a büfé falát.

■ Papp János írásait olvasva időről időre találkozunk olyan epizódokkal, amelyekben azon tudása, képességei kerülnek előtérbe, melyek megkülönböztetik őt a közösség többi tagjától, így például a kiabálás a hegyből, a kántorság, könyvíró tevékenysége vagy éppen a festés, a rajzolás képessége. Élettörténetének megkonstruálásakor ez utóbbi tűnik a leghangsúlyosabbnak, a történetek mindegyikéhez illusztrációk is tartoznak. Én-ontológiájában, alkotóvá válásának folyamatában antitetikus stratégiát követ:⁸ a családja nehéz helyzetét, az önerőből való fejlődését hangsúlyozza.

Papp János rajzkészséges és sajátos, részletgazdag látásmódja már gyermekkorában kitűnt. Írásaiban mindössze egyetlen utalás történik arra, hogy kreativitását a szüleitől származtatná, édesapjáról jegyzi meg, hogy a lakodalmak, keresztelők önkéntes vagy felkért verselője volt. Az írás/rajzolás tevékenységének különösebb magyarázata nélkül a következő mondatokkal nyitja először íródott visszaemlékezését: „37ben Reşteşan tanító várt, a nagy iskolába ahol kellett tanuljak 7 éves koromrol Román nyelven. Kelllet vigyek pala táblát, és pala veszöt, amivel kellett írni. A pala tábla fekete lemez volt ami körbe fa ráma volt, egy kis spárga amihez egy kis rongy tőrőnek volt téve.”⁹ Majd rögtön a negyedik oldalon beszámol első, saját értelmezésében elismeréssel járó rajzos élményéről: „Egy nap el mentem a bárányokal a surlo dombra, szép nap volt, ott is volt egy to egy lapájon, mindig volt füzetem ceruzám és szerettem rajzolni, tájokat, cséplő gépet hogy csépelnek az emberek, hogy alszanak a bárányok, hogy fürdik a bihaj a toba, a falut, de át jött egy néni a hegye(n) a kapálásbol, hogy végezze a baját, akkoriba bugyi nem volt. Föl dobja a köntösét a hátára és végzi a baját. Én azonal le rajzoltam a füzetbe. Este jött a tanító (.Ovári nevű.) és kérdez, szoruo táblát, és még a füzetet is kérte a rajzokkal, sok rajz volt bele rajzolva, forgatás közbe megál. A mutuj kemence mellett a padon ültem magához hivat, nézet a képre, nézet rejám mongya – mi – ez – csináltom a válambol mond – há – há – ugy láttam a nénit – jó-jó – de figyelj meg másko hogy mit lehet és mitt nem szabad, jól van tani-ú. De én ahogy figyeltem az a kép tedszet leg jobban a tanító Úrnak.”¹⁰

Az „Ördög” ragadványnevére kétféle magyarázatot kínál, melyekkel specialista mivoltát, kiemelkedő képességeit hangsúlyozza, és a helyi közösség számára nem megszokott tevékenységét indokolja: míg az egyik szerint a sokféle foglalkozása miatt kapta, hiszen annyi mindenhez ért, mint az ördög, egy másik történetben arról számol be, hogy (az idetartozó illusztráció datálása szerint 1957-ben) a helyi tanító színdarabot tanított be a fiataloknak, és őt kérte meg a díszletek megfestésére: „Ahogy dolgozom, hallom, hogy több felnőt mondja a gyerekének: – Látod, ez kész ördögösség! (Már amit csinálók.) [...] Másnap a faluban járva hallom, hogy a gyerekek a hátam megett ezt mondják: ez az Ördög János bácsi! Így lettem a mai napig Ördög János.”¹¹

A gyermekkori epizódokhoz hasonlóan a katonaságnál töltött évek alatt is rajzkészsége miatt figyelnek fel rá: „A gyakorlótérről visszatérve volt szabad időnk is. Ilyenkor elővettem a katonaládámból az írószereket és a festékeket, amiket magammal hoztam, és írtam-festettem haza a lányoknak. A levélpapírra katonát rajzoltam, aki postagalambbal küldi haza az üzenetet, és a lányt, aki várja... Megláták a társaim, és kérték: rajzoljak hasonlót nekik is. De még a kisebb parancsnokoknak is rajzolnom kellett. A magasabb rangú tiszték – ahogy ezt látták – megbíztak, hogy rajzoljak a faliújságra is. Főleg olyan katonát, aki rosszul vagy éppen séggel jól teljesíti a szolgálatát. Hét századunk volt, sok lett a dolgom. Sokszor ki sem mentem a gyakorlótérre, mivel rajzolnom kellett. Kezdett jól menni a dolgom!”¹² Szintén a katonaság alatt felsőbb utasításra 100 × 80 cm-es karikatúrákat

készített Titóról, Eisenhowerről, Rankovicról, melyek aztán a *Glasul Armatei* című lapban jelentek meg.

Sem a Papp Jánossal készült életútinterjúkban, sem a kéziratokban nem történik konkrét utalás arra, hogy tanult volna rajzolni, vagy más külső támogatást kapott volna ehhez. Ugyanakkor tudjuk, hogy leszerelését követően szobafestést és mázolás tanult. Számos történetének kiinduló szituációja, hogy valaki meszelni, festeni hívja a faluba vagy a környékre; emellett az epizódok szinte mindegyikében ott húzódik a kreativitás, az egyéni alkotás motívuma: az egyszerű szobafestés mellett círádákkal, virágokkal vagy konkrét életképekkel díszítette a megbízók házait. Képein a tárgyak mértani pontosságú megszerkesztése, az arányok, a perspektivikus ábrázolásmód, a részletek finom kidolgozása mind arra engednek következtetni, hogy rajztudásának egy része tanult és tudatos.

Míg a férfikor az aktív, megrendelésre történő alkotás időszaka volt, amelyben szolgáltatásait elsősorban a falu- és környékbeliek vették igénybe, addig időskorában főként az emlékezés, az emlékéllítés kerül előtérbe. Papp János általam ismert íratárának teljes tartalmát 2009-től kezdve írja és rajzolja, főként délutánonként és telente. Munkáinak elsődleges befogadó közege a családja: betegeskedő felesége és gyermekei, akik számára füzeteknek egy részét le is másolja. Másodsorban a falubelieknek szánja azokat, mint ahogy a visai származású helytörténész, Kiss Géza biztatására elkészült könyvének előszavából is kiderül: „E gondolat és szerkesztő barátom biztatása késztetett írásaim, rajzaim összegyűjtésére, válogatására és közzlésére, hogy adott esetben a falusfeleim is (és nem csak) legyen kívül »elbeszélgessenek«.”¹³ Tereptapasztalataim szerint a visaiak egy része nemcsak a könyvet, hanem a kéziratokat is ismeri, a szerző többször kapott felkérést a privát, családi történelem megörökítésére: „Megkérem az Ördögöt, hogy írja/rajzolja le a mi családunk történetét is!” Ugyanakkor bizonyos, hogy a terepmunkák során az újabb és újabb kéziratok, rajzok előkerülése összefüggésben áll a kutatói érdeklődés intenzitásával is.

■ A Papp János irattárában található kéziratok mindegyike egymással lazábban vagy szorosabban összefüggő történetek és rajzok sorozata. A szövegek különböző szinteken működnek: az elsődleges olvasatok mögött rejtett tartalmakra, ún. kódszövegekre lehet következtetni.¹⁴ Történetek a történetekben, vagyis lehetséges kódszövegek a következők:

1. az én megkonstruálása: a specialista mivoltát biztosító képességek hangsúlyozása;
2. a lokális történelem, elsősorban a kollektivizálás és az azt követő időszak története;
3. veszélyes helyzeteken való felülkerekedés, a megmenekülés történetei, elsősorban a szerencse, a becsület, a közös felelősségvállalás és összefogás révén.

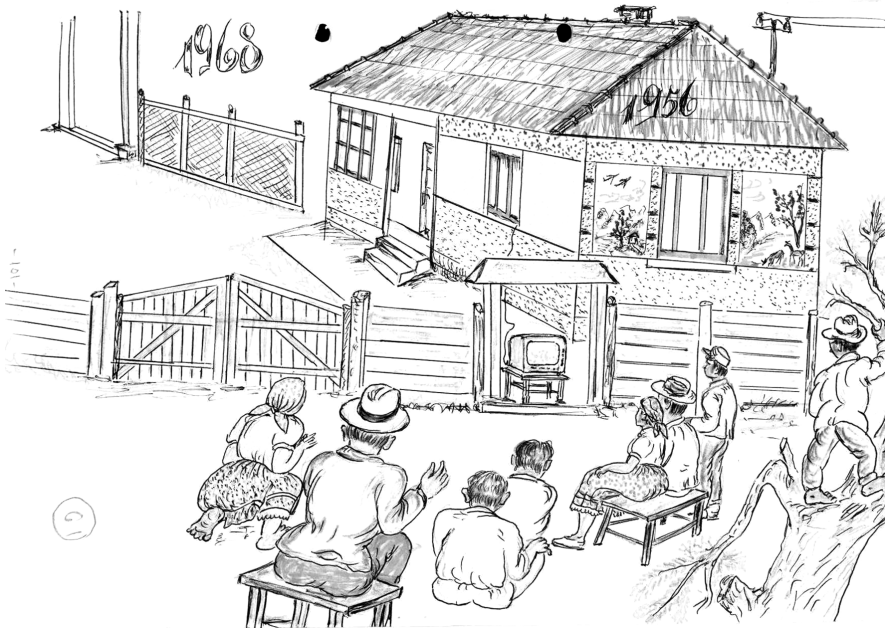
Az alkotások előképeinek és forrásának elsősorban a falvédők képi világát tekinthetjük, amely téma hosszú ideig ugyanúgy a néprajzi kutatások periferiájára szorult, mint ahogyan a naiv művészet is kívül rekedt a hivatalosan elfogadott vizuális kultúra intézményrendszerén. Az írás használatának joga számos komplementáris tevékenységgel együtt sokáig a férfiak kiváltsága volt, majd az írás szexualizált jellegéből adódóan megjelentek tipikusan maszkulin és feminin műfajok. Ez utóbbi elterjedt formája a feliratos falvédő, amelyen a női életszemlélet jelenik meg, és amely különböző sematikus mintaképekkel, ideáltipikus életképekkel fogalmazza meg a vágyott családi boldogság eszményét, a férfi és a nő ideális kapcsolatát vagy a mindennek felett álló isteni gondoskodást. Papp János alkotásain a falvédők képi világához hasonló jelenetek elevenednek meg. Ugyanakkor a szövegezés és a képek viszonya, a képfeliratok, a datálás, részletes és pontos ábrázolásmódja többre enged következtetni. Míg a falvédőkön az új vágyak, új szerepek, az önálló, szabadabb életforma ígéretének szimbolikus megfogalmazása történik meg,¹⁵ addig a vizsgált forráscsoportban az én mítosza és a lokális történelem lesznek meghatározó elemek.

1. Kép és szöveg viszonya. Papp János minden történetéhez tartozik egy többnyire színes ceruzával, filctollal vagy golyóstollal készült rajz is, ugyanakkor ez utóbbiak gyakran hangsúlyosabbnak, beszédesebbnek, részletesebbnek tűnnek, mint maguk az írott történetek. Ezenkívül magukat a rajzokat is különféle feliratokkal látta el: datálja őket, címet ad nekik, valamint rövid szövegekkel jelöli az ábrázolt szereplőket (embereket és állatokat egyaránt), helységeket és tevékenységeket (például: „1972 Dec. 28 = nagyon hideg év, Fodor Mihály háza, vesszőből tyúk ketrec, szalma fedél, Daru, Mozsár – bivalyok, Szavalunk: Talpra magyar!” stb.). Ily módon azok egy képregény kockáira emlékeztetnek, olyan – valójában soha nem létezett – elbeszélői képekre, amelyek sűrítve tartalmazzák az információkat. A képzőművészet és az írásbeliség sajátos keveredéséből adódóan más szabályok uralkodnak a képregényben: az idő megnyúlik, nagyon közeli vagy éppen térképszerű ábrázolások segítenek eligazodni a visai mindennapok világában. Egy-egy képen gyakran többféle időszík is megjelenik, a történetek sorrendjében sem bizonyul az idő linearitása szervezőelvnek.

2. Az én megkonstruálása. Az élettörténet megfogalmazásának minden esetben tétje van, az én mítosza fogalmazódik meg az (auto)biografikus forrásokban. Papp János a legtöbb esetben aláírja a képeit. Számos képen önmagát is ábrázolja (akkor is, ha ő csak a történet szemlélője, nem pedig szereplője), valamint korábban megrendelésre készült festményeit gondos részletességgel rajzolja a füzetekben ábrázolt szobabelsőkre, házfalakra. Kiváló megfigyelőképességét, egyedi látásmódját hangsúlyozza többnyire a képek háttérben elrejtett humoros, olykor pikáns apró részletekkel.

3. A lokális történelem képkockái. Az írás együtt jár a történelmi érzékenység kialakulásával: a szubjektív, személyes idő mellett láthatóvá válnak a korszak kulturális, társadalmi, gazdasági és politikai változásai. Papp János a legtöbb képet évről, olykor napra pontosan datálja, pontosan és érzékenyen reagál a modernizációból fakadó változásokra: „1968ban végzik a villany hálózatot a falu utcáin. Én be vezettem

a villanyt. Az első televíziót én vettem a faluba. Gagarin akkor tette le a lábát a holdra. Látható volt a televíziójoba. Ki kellett vigyem a kapuba a televíziót, mert anyian voltak nézni hogy a szomszéd ficfájára is hágtak, hogy lássák a televíziójót.” A történetek időpontját pontosan jelzik az épített környezet és a lakáskultúra elemei (bútorzat, a tüzelőberendezés típusának változása) is, új közlekedési eszközök megjelenése, a szereplők ruházata a képeken stb.¹⁶ Míg az írott szövegekben csak a dátum szerepel, addig ezzel a fajta részletgazdag, pontos ábrázolással kizárólag a képein találkozunk. Papp János munkái a történelmi tudás alternatív megjelenési formái, amelyekben elsősorban a lokális múlt iránti érdeklődés és megszerkesztésének igénye azonosítható.¹⁷ Erre példa a *Beszél a vad körte fa, ez nem tréfa* című verse, amely egy 1940-ben ültetett vadkörtefa történetén keresztül világítja meg a falu történetét. A lokális történelem számos részletére közvetlen utalásokat találunk a képein, például: mikor ki volt a tanító, a tiszteletes, mikor melyik középület milyen funkciót töltött be, hogy hívják a falurészeket, stb. Ugyanakkor napjaink eseményeit is számba vevő, kiemelve azokat az elemeket, amelyek szélesebb körben is érdeklődésre tarthatnak számot, és a helyi örökség részét képezhetik. Ilyen például a 2010 októberében magyarországi érdeklődők részvételével rendezett szüreti bálra írt verse: „Ne hadjártok Visajjak/ Néznek Magyar – országijak./ Akár merül ide jönnek./ Menjen messze a híretek./ Szégyent ne haljan a falu / Kicsi ez de Magyar falu.”¹⁸

Következtetések

■ Papp János írásai és rajzai olyan autobiografikus alakzatoknak tekinthetők, „amelyekben a társadalomban elfoglalt pozíció, a mindennapi életben állandósított konfliktushelyzetek és biztonságérzet jelenítődik meg”.¹⁹ Interpretív habitusként is értelmezhetők, melyekben a történelmi, társadalomtörténelmi események és folyamatok az egyén nézőpontjából válnak láthatóvá. Papp János irattárában saját életére, a lokális múltra, a helyi eseményekre, a táj reprezentálására vonatkozó történeteket őriz. Ugyanakkor nem pusztán leírja az eseményeket, hanem *térképeket* rajzol, amelyek kulcsot nyújtanak az értelmezéshez, segítik egy eltűnőben levő világ elképzelését és megismerését.

■ JEGYZETEK

1. A visai büfé egyik falát teljesen betöltő festményt a büfé 2013-as, legutóbbi átépítésekor eltakarták az oda áthelyezett bárpulttal.
2. Visában először 2007 tavaszán jártam a szegedi Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék egy szemináriumához kapcsolódva. A kutatócsoportban választott témám a hiedelemrendszer és a hivatalos vallás kapcsolata volt, csak mellékesen figyeltem Papp János faluban látható munkáira. Ezt követően számos alkalommal töltöttem el heteket vagy egy-egy hétvégét a településen, eleinte a kutatócsoport tagjaival, majd 2009 februárjától többnyire egyedül. A mindennapok mellett igyekeztem részt venni a jelentősebb eseményeken és ünnepeken; 2011-től tudatosan követem Papp János alkotó tevékenységét egészen napjainkig. Tisztelettel gondolok Visa minden lakójára, akik hosszú évek óta állják a néprajzkutatók furcsa „ostromát”; valamint külön köszönettel tartozom szállásadóimnak, László Zsuzsannának és az azóta elhunyt László Sándornak.
3. Ördög Papp János: *Visszanézés az elmúlt évekre*. Szerk. Sztranyiczki Mihály, a szöveget gondozta Kiss Géza. Visa, 2010.
4. Lásd bővebben Kiss Géza – Molnár Péter – Varga Sándor: *A terep bemutatása: Mezőség és Visa*. Belvedere Meridionale 2011. 1. sz. 6–9.
5. Párhuzamképpen lásd Stein Kata – Varga Sándor: *A táncázás turizmus hatása Dombostelke társadalmi kapcsolataira és saját hagyományaihoz való viszonyára*. Folkszemle 2010. október. http://www.folkradio.hu/folkszemle/stein_varga_tanchazaturizmus/index.php (2013.10.07.)
6. Ördög Papp János: i. m. 4.
7. Erre utal a többször elhangzott tréfás kérdés, ugratás is: „Melyik az a falu, ahol a templomban a pap prédikál, az ördög meg orgonál?”
8. Lásd bővebben Hankiss Ágnes: „*Én-ontológiák*”. *Az élettörténet mitikus áthangolása*. In: Frank Tibor – Hoppál Mihály (szerk.): *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*. II Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1980. 30–38.
9. Részlet „Ördög” Papp János *1937–2009. Visza emlékezés* című kéziratos füzetéből.
10. Uo.
11. Ördög Papp János: *Visszanézés az elmúlt évekre*. 78.
12. Uo. 36.
13. Uo. 4.
14. Lotman a szövegek sokszólamúságát hangsúlyozza, a kódszöveg olyan lappangó tartalmat, szándékot jelent, amely meghatározza az explicit szöveget. Lásd bővebben Jurij Lotman: *Szöveg a szövegben*. In: Kovács Árpád – V. Gilbert Edit (szerk.): *Kultúra, szöveg, narráció*. Orosz elméleti írók tanulmányai. In honorem Jurij Lotman. Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, Pécs, 1994. 57–80.
15. Hankiss Elemér: *A falvédő-kultúra társadalmi funkciójáról*. In: Kovács Ákos (szerk.): *Feliratos falvédők*. Corvina Kiadó, Bp., 1987. 68–71. 71.
16. Oszváth Imola egy halmági naiv festő élettörténetének vizsgálatakor hangsúlyozza, hogy az asszony az eltűnőfélben levő világot, az eltűnt aranykort a rajzai segítségével rekonstruálja, amely a szórványlét elleni védekezés sajátos formáját jelenti számára. Lásd bővebben Oszváth Imola: *Egy naiv festő élettörténetének motívumai*. In: Keszeg Vilmos (szerk.): *Specialisták. Életpályák és élettörténetek*. I. Scientia Kiadó, Kvár, 2005. 31–118. 48–49, 59–68.
17. Lásd bővebben Keszeg Vilmos: *A történelmi emlékezet alakzatai*. In: Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Folklor és történelem*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2007. 18–43.
18. Részlet „Ördög” Papp János *Szüreti bálra kijelentés* című verséből.
19. Keszeg Vilmos: Előszó. In: Uő (szerk.): i. m. 7–30. 20.

